

УДК [801.81Сто:398]:82.09

Людмила Іваннікова
(Київ)

ФОЛЬКЛОРИЗМ ТВОРІВ ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА: ПРОЕКЦІЯ НА СЬОГОДЕННЯ

У статті йдеться про фольклорну основу літературної творчості Олекси Стороженка. Увага авторки зосереджується на оповіданні про колишнього запорожця Микиту Коржа. З'ясовуються фольклорні витoki цього тексту, історія його створення та публікації, інтеграція у фольклорну традицію сьогодення.

Ключові слова: фольклоризм, фольклоризація, фольклор Південної України, функціонування фольклору.

В статье речь идет о фольклорной основе литературного творчества Алексея Стороженко. Внимание автора сосредоточено на рассказе о бывшем запорожце Никите Корже. Выясняются фольклорные источники этого произведения, история его происхождения и публикации, интеграция в фольклорную традицию современности.

Ключевые слова: фольклоризм, фольклоризация, фольклор Южной Украины, функционирование фольклора.

The article is devoted to the folklore basis of Oleksa Storozhenko literary works. The authoress attention is concentrated on the story about the former Zaporizhzhian Cossack Mykyta Korzh. The folklore sources of this work are determined as well as the history of its origin and publication, integration into the modern folklore tradition.

Keywords: folklorism, folklorization, folklore of Southern Ukraine, folklore functioning.

Цього року минає 210-ліття від дня народження Олекси Петровича Стороженка (24.11.1806 – 18.11.1874), письменника й етнографа, представника старовинного козацького роду, відомого ще з XVII ст. Він народився на Чернігівщині, виріс у Полтавщині, навчався в Харкові, а з 1924 року доля носила його не лише по всій Україні, а й від Камчатки до Бреста й Варшави – адже понад 30 років він перебував на військовій службі. Часті переїзди давали етнографу можливість знайомитися з життям і побутом селян, романтична доба спонукала талановитого юнака до запису пісень, легенд, переказів, анекдотів, казок. Цей матеріал ліг в основу багатьох літературних творів О. Стороженка, які іноді важко відрізнити від фольклорних; власне, йдеться про літературну обробку уснопоетичних зразків, до якої вдавалась на той час більшість українських письменників.

Типовим представником доби романтизму в українській літературі був і О. Стороженко. Герої його творів – не тільки прості селяни, козаки, а й деякі історичні особи, приміром, розбійник Гаркуша, про якого ходило в народі багато легенд (окремі з них були опубліковані ще 1831 р. в «Украинском альманахе», що його видав Ізмаїл Срезневський [21])¹, або ж знаменитий в українській історіографії Микита Леонтіївич Корж (1731–1835), колишній запорожець, оповідання якого служили надійним першоджерелом для першого історика Запорозької Січі Аполлона Скальковського («Споминки про Микиту Леонтіївича Коржа», «Гаркуша», «Марко Проклятий»).

Про те, наскільки глибоко знав і розумів О. Стороженко усну оповідальну традицію, свідчить хоча б такий уривок із його листа до одеського книговидавця Василя Білого від 13 грудня 1873 року. Йдеться про роботу над повістю «Марко Проклятий»: «Существует у нас поговорка “Товчеться, як Марко по пеклу”. Стало быть, в изустном предании² народа должна существовать и легенда похождения Марка, и вот 30 лет отыскивал я и собирал куски раздробленной легенды и кое-что собрал» [19, с. 563].

Цей уривок цінний також тим, що він з'ясовує погляди О. Стороженка на фольклор і розкриває його творчу лабораторію. Вважаючи прислів'я і приказки редукованими фольклорними текстами, письменник, як і інші представники його епохи, фактично займався літературною реконструкцією цих забутих творів, створенням своєрідних інваріантів, які, як побачимо далі, здобували нове життя у фольклорі. Такий характер мають його оповідання «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав», «Вчи лінивого не молотом, а голодом», «Не впусти рака з рота», «Лучче нехай буде злий, ніж дурний», «Розумний бреше, щоб правди добути», «Як Бог дасть, то і в вікно подасть», «Вивів дядька на сухеньке», «Дурень» та ін. Іноді це літературна обробка фольклорного сюжету («Стехин Ріг», «Скарб», «Три сестри», «Два брати», «Голка»), іноді фольклорний текст стає лише творчим матеріалом, на якому ґрунтується цілком оригінальний авторський твір, і лише фахівці можуть виділити елементи сюжету, запозичені із фольклору («Гаркуша», «Дурень»).

Варто зазначити, що О. Стороженко як яскрава зірка спалахнув на дуже короткий час: перші публікації з'явилися 1857 року в журналі «Северная пчела» під рубрикою «З народніх уст», друкувалися вони і в журналі «Основа» [16; 17; 18; 20], а вже 1863 року вийшли «Українські оповідання» в Петербурзі у двох томах, чотирьох книгах [22]. На жаль, вони стали останньою ластівкою україномовних творів письменника. Дехто вважає, що «завинив» цьому Валуєвський циркуляр 1863 року, однак сам О. Стороженко в листі до того ж В. Білого від 8 березня 1874 року чітко назвав причину, чому він перестав писати рідною мовою, – це негативна рецензія в журналі «Современник» і байдуже ставлення земляків та друзів до його творчості. Письменник згадував: «В 1863 году вышли в свет мои украинские оповидання. Вслед за их появлением явился в “Современнике” не критический разбор, а просто ругня и наглая ложь. Видно было, что критик даже не читал оповиданий и не знал, что они в двух частях. Я мало обратил внимания на выходку “Современника”, но восстали другие и, представьте, из русских, между тем как наши: Кулиш, Костомаров, Белозерский и *tutti quanti* занимались восхвалением Марка Вовчка, а за меня не наершилась ни одна украинская душа. С тех пор я дал честное слово прекратить писание на родном языке и, как видите, сдержал свое слово» [19, с. 567]. Отже, як кажуть, «не так тії вороги, як добрії люди».

Інтригою й досі залишається оповідання О. Стороженка «Споминки про Микиту Леонтіївича Коржа». Герой цього твору є реальною особою (1731–1835), справжнім запорожцем, який дитинство та юність провів на Січі, куди в семирічному віці забрав його рідний дядько. Після зруйнування 1775 року запорозького гнізда він до самої смерті жив на зимівнику свого дядька (згодом – слобода Михайлівка Катеринославського повіту), одружився, мав щастя виховувати сімох синів та чотирьох доньок, вісімнадцять онуків, чотирьох правнуків. Хутір М. Коржа стояв на Катеринославському тракті, в дуже гарному місці, на річці Суха Сура, тож не дивно, що його помешкання нерідко служило місцем ночівлі для мандрівників, серед яких зустрічалися і знаменитості козацького краю. М. Корж поштував гостей своїми цікавими оповіданнями про минуле життя в Січі, чим і зажив собі слави знавця історії Запорожжя, його звичаїв, фольклору [7]. Не минули його дім і такі відомі на Катеринославщині церковні діячі, як архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський Гавриїл (Розанов), унікальна особистість, що одним із перших (навіть до І. Срезневського й А. Скальковського) почав збирати усні історичні та краєзнавчі матеріали; а також архімандрит Яків (Вечерков), ректор Катеринославської духовної семінарії [2; 3]. Саме вони першими записали спогади М. Коржа, а згодом архієпископ Гавриїл передав їх А. Скальковському, який в 1838–1839 роках зробив першу публікацію окремих оповідань у «Журнале Министерства народного просвещения» [12]; до речі, остаточна версія, яка містить біографію М. Коржа, історію с. Михайлівки та цілий цикл оповідань про історію Запорожжя, вийшла в Одесі 1842 року з ініціативи історика Миколи Мурзакевича в упорядкуванні архієпископа Гавриїла [24].

Інтрига полягає ось у чому: відбулося чи не відбулося особисте знайомство О. Стороженка з М. Коржем? Літературознавці (зокрема, видавець вибраних творів Петро Хропко) вважають, що письменник не просто знав цього запорожця, а першим відкрив його для світу: «О. Стороженко познайомив з Коржем Катеринославського архієпископа Гавриїла, і той на основі записів запорожця видав в Одесі книжку “Устное повествование бывшего запорожца Коржа” (1842)» [25, с. 15]. П. Хропко, довіряючи письменнику, стверджує, що О. Стороженко познайомився із М. Коржем 1827 року і навіть здійснив із ним спільну подорож «по місцях запорозької слави» [25, с. 15].

Дійсно, цими словами розпочинається саме оповідання: «1827 року по весні схотілось мені подивитись на Ненаситинський поріг, а звідтіля водою по Дніпру спуститься до слобід Капулівки та Покровської і оглядіть ті міста, де колись були запорозькі Коші» [19, с. 203]. Та все це може бути не що інше, як художній прийом, звичайний для романтиків [4; 7; 15]. До нього вдавався навіть історик і славіст І. Срезневський, запевняючи, що думи й пісні (насправді, авторські твори) він записав сам особисто від бандуриста [5; 6; 14]. Кобзарем уявляв себе і ранній Тарас Шевченко («Тільки я, мов окаянний, / І день, і ніч плачу. / На розпуттях велелюдних»). Тож нічого дивного, що книгу архієпископа Гавриїла (про що він сам запевняє у примітці [19, с. 203]) О. Стороженко переписав у формі подорожі Дніпром та власної бесіди із М. Коржем. У тому немає чогось крамольного. Зовсім інша річ – що сам автор згодом не роз'яснив (як, до речі, й І. Срезневський, за що його критикували Олександр Пипін та Микола Костомаров! [10]), яким чином створювалось це оповідання, і що в ньому є реальним, а що – авторським домислом.

Щоправда, існує один «ключик». У листуванні О. Стороженка з В. Білим знаходимо цікавий фрагмент, де йдеться про розшуки матеріалів до історії Запорожжя та про намір О. Стороженка написати про зруйнування Січі як трагедію в історії України. Мовиться і про те, що саме О. Стороженко спонукав А. Скальковського взятися за історію Нової Січі, передавши йому зібрані ним матеріали: «В молодости у меня было призвание к составлению описания “Последние дни Запор[ожской Сечи]”, но служа в военной службе и не имея материалов под рукою, я не в силах был осуществить моего желания. Познакомившись со Скальковским, я передал ему мою мысль да совет обратиться к г[рафу] Воронцову и просить разрешения проникнуть в архивы Эк[атеринославского] Губ[ернского] правл[ения]; вместе с этим я передал ему все, что у меня было собрано и написано о запорожцах. Скальковский в предисловии описания Запор[ожского] Коша об этом говорит и был так справедлив, что не скрыл этого обстоятельства» [19, с. 579] (лист від 17 серпня 1874 р.).

Як бачимо, сам О. Стороженко не згадує про зустрічі з М. Коржем, хоча це була непересічна постать, добре відома в українській історіографії на час написання листа. Серед матеріалів, переданих А. Скальковському, записів оповідань М. Коржа не було, принаймні він на це не вказує (якби про це змовчав А. Скальковський, то не змовчав би О. Стороженко, а останній навпаки схвалював рису історика «не все брать на себя, а воздать коемуждо по заслугам» [19, с. 579]). Тим паче, сам А. Скальковський у передмові до першої публікації оповідань чітко заявляє (і це відомий в історіографії факт! [3, с. 7–8, 13]), що рукопис оповідань М. Коржа (власний запис) передав йому особисто сам преосвященний Гавриїл: «Из сего рассказа составилось нечто целое, что и сообщено мне от его преосвященства» [1, № 6, с. 490].

Здається, усі крапки над «і» розставив історик Василь Біднов, який тривалий час ретельно досліджував історію, текстологію й історіографію «Устного повествования» і в підсумковій розвідці «“Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа” та його походження і значення», виданій у Празі 1925 року, аргументовано довів, що О. Стороженко таки ніколи не був у Михайлівці, не знав особисто М. Коржа і не записував його оповідань.

Отже, насправді історія Стороженкового твору така. Після публікації А. Скальковського оповідання М. Коржа стали дуже популярними, використовувались як

достовірне історичне джерело у працях самого вченого («История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского», 1841 р., 1846 р.), а також П. Куліша («Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843) та ін.

Завдяки П. Кулішеві спомини М. Коржа стали дуже популярними серед української наукової інтелігенції. Про них 1862 року писала й редакція журналу «Основа», порівнюючи їх із подорожніми нотатками Олександра Афанасьєва-Чужбинського («Поездка в Южную Россию. Часть 1. Очерки Днепра» (1861). Саме у примітці до рецензії на працю вперше згадується про те, що О. Стороженко спонукав архієпископа Гавриїла до запису оповідань М. Коржа: «Эти рассказы были записаны архиепископом Гавриилом по указанию А. П. Стороженка тому назад около двадцати лет» [на жаль, тут має місце фактична помилка – 20 років тому, тобто 1842 р., ці оповідання були видані окремою книжкою, а записані значно раніше – в 1828–1831 рр. – Л. І.] [1, с. 44]. Читаємо далі: «Так как А. П. Стороженко знал запорожца Коржа лично и сверх того беседовал с другими, подобными ему *сичовиками*, то мы не теряем надежды, что он исполнит нашу неотступную просьбу – написать для “Основы” устное повествование всех их, по памяти и по книге архиепископа Гавриила на чистом украинском языке, которым он владеет с таким совершенством» [1, с. 45].

Оскільки рецензія анонімна (за стилем викладу думок вона могла належати П. Кулішу), важко з'ясувати, звідки такі відомості у її автора: можливо, на той час оповідання «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа» було вже написано, або ж рецензент знав про наміри його написання від самого автора. Адже чому такий збіг? У примітці до першої сторінки твору О. Стороженко дійсно зазначив: «Багато дечого розказував мені старий Корж, але у сім оповіданні тільки те заявляю, що записано преосвященним Гавриїлом» [19, с. 203]. Дійсно, у «Споминках...» М. Корж практично переповів автору все те, що розповідав архієпископу Гавриїлу, О. Стороженко додав лише деякі деталі, як-от: написи на могильних хрестах та сволоках у селах Капулівка і Покровське, різні приказки, уривки пісень, а також мальовничі описи природи – Дніпра, його порогів, помешкання запорожця.

Однак, пишучи оповідання на замовлення журналу «Основа» (так вважав і Василь Біднов [3, с. 24]), О. Стороженко прагнув зробити з нього художній твір, тож не дивно, що він обрав модну на той час форму подорожі, увів ряд нових персонажів (це правнучка М. Коржа Зінька, лоцмани с. Капулівка, племінник М. Коржа із с. Чумаки) та побутових сцен, додав також деякі невідомі легенди з розповідей запорожця. Так, у дев'ятому розділі введено оповідання про козака Ониська, яке етнолог Віктор Чабаненко вважає за оригінальний запис О. Стороженка [11, с. 244]; у сьомому розділі – оповідання лоцманів про запорозького писаря-характерника тощо; письменник поєднав діалогами й оповідання самого М. Коржа про звичаї запорожців, суди і смертну кару на Січі, про її зруйнування. «Завдяки цьому, – писав В. Біднов, – “Устное повествование...” перетворюється на белетристичний твір, з усіма ознаками чисто літературного оповідання. Зрозуміло, що вважати її науково-історичною працею ніяк не можливо, але ж “Споминки” Стороженкові мали своє значіння та вартість». Видатний історик та історіограф відзначає насамперед велику любов О. Стороженка до зображуваних ним людей, захоплення красою Дніпра та його порогів, минулим степового краю. «Надзвичайний пієтизм, глибокий жаль за колишнім, давним, замилювання всім тим, що він бачить і чує про старе Запоріжжя, – ось ті риси, що бачимо в його “Споминках”. Ними він ще більше популяризував ім'я Коржа й спричинився поширенню серед нашого загалу зацікавлення запорозькою старовиною; а тон його оповідання передався деяким дослідувачам (наприклад, Д. І. Еварницькому в його “Запорожье в остатках старины и преданиях народа”) та популяризаторам, як ось А. Кащенко (в його різнотематичних оповіданнях з запорозької старовини» [3, с. 28].

Як відомо, «Основа» припинила своє існування на десятій книзі за 1862 рік, тож О. Стороженко не встиг опублікувати там свої «Споминки...». Та все ж вони пережили багато перевидань – уперше вийшли друком 1863 року у другому томі «Україн-

ських оповідань», а далі перевидавались у всіх пізніших виданнях творів письменника – в Петербурзі (1897), у Львові (1911), в Берліні (1922) [3, с. 25]. У підрадянській Україні ім'я О. Стороженка було незаслужено викреслене з історії української літератури, а повернене аж у часи відродження державності 1989 року.

Та все ж у народі, як не дивно, жили його твори. І про одну таку дивовижну історію хочеться розповісти насамкінець. Ідеться про унікальний приклад фольклоризації літературного твору О. Стороженка мешканцями с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області (саме тієї Михайлівки, яку заснував і в якій жив М. Корж). У 2009 році Запорізьке наукове товариство ім. Якова Новицького організувало археографічну експедицію до цього села в рамках проекту «Усна історія Степової України». Під час поїздки було з'ясовано, що рід Коржів і досі продовжується в Михайлівці, інформанти навіть показали місце, де колись було дворище запорожця; куток, де жили його нащадки, називали Коржівкою [23, с. 103], і навіть школа йменувалася Коржівською, бо стояла на тому місці [23, с. 181]. Односельці пам'ятають, що М. Корж був засновником їхнього села, що його рід – найзнаменитіший у селі, рівних якому не було, що були вони великими багачами, які зазнали розкуркулення й переслідування радянською владою. Більшовики навіть знищили могилу М. Коржа [23, с. 40, 31, 103, 130–131, 149, 181, 271–272, 311, 333]. Джерелом пам'яті були переважно усні перекази («бабуся розповідала»; «це точна історія, те що розказували» [23, с. 149, 181, 272]; «Про цю Михайлівку – це свекор покойний, Царство йому Небесне, казав: “Це село основав якийсь Корж”») [23, с. 333]; розповіді вчителя («У нас був учитель такий, Носко Максим Сергійович, він був історик. Це ж ото він і розказував, як заселяли це село») [23, с. 102]. Ще одним потужним джерелом історії села була «книжка», про яку згадують усі опитані інформанти, хоча ніхто не пам'ятає її назви й автора: «Була книжка села нашого, як заселяли село <...> Де він [учитель. – Л. І.] її взяв, цю книжку, я не знаю, ну а то розказував нам, ну на роботі во время обіду. Він приходив і ото нам все розказував, що оце ж як населяли <...> Оце від вчителя почули про Коржа вперше» [23, с. 102–103]; «Читав за Михайлівку, тут була книга, та вона десь-то є» [23, с. 130]; «Як виникло село? – Село? Вона не знає, і я не скажу, а отам у нас єсть, як по трасі їхати, остановка – Корж... Так у нього єсть книжка – це його діда. Дед ходив у Москву до царя, щоб оце село назвати на ім'я Михайла» [23, с. 149]; «За Коржа була у мене книжка. Розказували, що село було у нас вільне, не панське. Бо сам Корж ходив до цариці просити вільність, і ото село наше вільне було, не панське» [23, с. 181]; «Це були книжечки... – «Була, єсть книжка тут, ну вже вона ... старовинної книжки немає... Оця книжка така, переписана...» [23, с. 264].

Щодо авторства «книжки» в селі побутували різні версії: 1) її автор – сам М. Корж: «Так у нього єсть книжка – це ж його діда» [23, с. 149], «Ото книжка там єсть, якщо достанете, де Корж писав» [23, с. 181]; 2) її автор – учитель історії: «Вчитель у нас був історії, і він написав книжку про заснування Сурсько-Михайлівки» [23, с. 181]. Більшість респондентів не знала й про те, як з'явилася у селі ця книжка, та все ж доля її з'ясовується. Так, подружжя Різників, Ніна Федорівна та Микола Семенович, розповідає: «Сосед є тут живий, він служив на Камчатке і случайно в бібліотеке знайшов... і знайшов ту стародавню книжку про Михайлівку» [23, с. 264]. Строковик не лише перечитав, а й переписав, за словами односельців, усю ту книжку, а повернувшись у рідне село, поширив рукопис серед земляків. Таким чином, літературний текст знову увійшов до усної традиції села, транслювався від оповідача до оповідача і став жити за законами усного твору.

З усього було зрозуміло, що йдеться про книгу архієпископа Гавриїла «Устное повествование бывшего запорожца... Н. Л. Коржа». Поставало лише запитання, чому предметом фольклоризації стали не історичні наративи про походження, життя і звичаї запорожців, а, на наш погляд, дріб'язковий епізод із життя М. Коржа, викладений архієпископом Гавриїлом у посторінковій примітці (міркування з цього приводу див. у нашій статті, опублікованій у журналі «Слово і час» [8, с. 82–85]) Мовиться про те,

що під час судових процесів за землі с. Михайлівки, що їх самовільно захопили новоспечені господарі Південної України, М. Коржеві як повіреному довелося їздити до Москви й Петербурга, щоб виграти справу. Під час однієї з таких поїздок він прогулювався по території Кремля, розглядаючи його дива. Зокрема, колишнього січовика зацікавила цар-пушка, і він вирішив обміряти її величину. Тож узявши мотузку, він вирушив до неї через глибокий замет. «Но добравшись, когда начал пушку мерять, – зазначав упорядник книги, – тотчас усмотрен был караульными солдатами, взят и отведен на гауптвахту. Приняв его за соглядатая [шпигуна. – Л. І.], тут делали ему разные допросы. Из всех однако ж опытов когда открылось, что он не другое что, как простой запорожский козак, остроумный, впрочем и замысловатый, тогда сомнение обратилось в общий смех, через который Корж известен сделался и другим в Москве местам и лицам, к немалой пользе касательно пребывания его там» [24, с. 8].

За записаними археографами наративами цікаво було простежити процес фольклоризації цього коротенького прототексту. Перш за все змінюється мотивація вчинку М. Коржа: він не з цікавості («по природному любопытству»), а навмисне, цілеспрямовано міряє гармату: «Туди зразу так не попадеш, а там охрана... А там пушки стояли, і він пішов обмірять пушку, а тут охрана підскочила, забрали його. *А йому ж так треба було, ну що він обміряє пушки і до пана* [курсив наш. – Л. І.]. Ну, а він там навколішки став з прошенієм, щоб виділити землю» [23, с. 130]; «Ну так же до царя не попадеш <...> Цей дедушка зібрався до царя, а не пускають, і він... А там стояла пушка. Він взяв десь таку палочку рівненьку і пішов міряти, що вона їм сто год не нада. І його арестували і повели до царя. Ну, коли повели до царя, став же цар розпитувати... – Ну, це як казка! [репліка дружини оповідача. – Л. І.]. – Не казка це, настояща правда, да! І він, значить, каже: “Оце я з таким прошенієм до вас”» [23, с. 149].

Та найбільш унікальний наратив записала історик Надія Швайба 6 червня 2009 року від Ніни Федорівни (1928 р. н.) і Миколи Семеновича (1923 р. н.) Різників. На відміну від двох попередніх, він цілком інтегрований в усну традицію шляхом використання усталених художніх засобів: формул, мотивів, сюжетів. Читаючи цей текст, спостерігаємо, як кумедний випадок із життя реальної особи під впливом традиції перетворюється на типовий казковий сюжет: у певної спільноти є певна проблема; герой збирається (або його делегують) до царя, щоб вирішити її; прийшовши до столиці, він зустрічається з певними труднощами, що перешкоджають йому потрапити до палацу; герой виявляє кмітливість, здійснює неординарний, дивовижний вчинок, чим привертає до себе загальну увагу; цар бачить у вікні дивака й наказує привести його до себе (зазвичай, царі люблять блазнів, тож і вчинки М. Коржа теж сприймаються як блазнювання); герой дотепно роз'яснює царському посланцеві свій учинок; героя приводять до царя, і він викладає своє прохання; цар загадує незвичайне завдання, з яким герой успішно справляється; герой отримує бажану грамоту й довічну протекцію царя. Як бачимо, над виконавцями вже не тяжіє літературний прототекст, вони повністю підвладні оповідальній традиції свого регіону.

Для наочності варто навести ключові моменти оповіді Н. Різник: «Ну не хотіли, щоб село було кріпацьке. Чоловік один у нас вирішив піти в Москву до царя, щоб випросить у царя, щоб село не було кріпацьке. Кріпосного права щоб не було тут. Ну пішов він. Дійшов до Москви <...> Прийшов у Кремль <...> Штани отож у його такі – шаравари, красні з кантами синіми, мотузка. А вже як, де він ту мотузку взяв, і ходе, міряє, скіки ж оцього шару, а тоді ж мотузку складає, щоб дома ж помірять, скіки в діаметрі той шар [ядро. – Л. І.] <...> Ну і ходив же він, міряв-міряв, цар глянув у вікно, каже: “Шо то за чудак? Ану приведи його до мене!” А прийшов же той, що цар послав його, та каже: “Що ти тут робиш?” – “Та, – каже, – міряю, чи у мій карман влізе <...> ядро оце”. Він тож пішов цареві і каже <...> А він тоді каже: “Так, царь зве тебе до себе!” Іде. Ну, цар отож розпитує: так і отак. Він каже: “Я так прийшов з Дніпропетровської губерні” <...> І став на колінки: “Я хочу просити Вас, царя, і од усієї громади, щоб село не було кріпосне, щоб ми хазяйнували самі”

<...> Уточнює у чоловіка: “Це царь казав шо скіки за день плугом об’їдеш?” – “Угу, од схід-сонця до захід-сонця”. – “Ага, од сходу сонця до заходу плугом скіки обореш, от і буде свобода. Робіть там собі, що хочете” <...> І він оце скіки оборав, стіки оце тепер наша земля, ще од царя дарована». – «Написав петицію царь і каже: хто буде жаліться – хай до мене» [репліка Миколи Семеновича. – *Л. І.*]. – Цар-пушку... Його до царя не пускали, а він пояс ізняв і начав цар-пушку мірять. А його за штани і до царя... А йому того і надо» [23, с. 263–264].

Як бачимо, фольклоризований уривок розповіді М. Коржа змінений до невпізнанності, з коротенької ремарки витворено повний, цікавий, завершений у художньому плані фольклорний твір. Несподівано для мене цей текст, завдяки своїй повноті, дав «ключик» до з’ясування справжнього прототексту, а отже, й того літературного джерела, яке фольклоризувалось. Ним виявилася не книга архієпископа Гавриїла, а саме оповідання О. Стороженка! А «ключик» ось який: пояснення М. Коржем мотивації свого вчинку: «Міряю, чи у мій карман влізе!» Оця невеличка деталь залишилась єдиною ланкою, яка пов’язує першоджерело (літературний твір) із його фольклорним прототипом. В усьому іншому вони мають мало спільного.

Отже, як зазначалося вище, О. Стороженко, працюючи над «Споминками...», художньо розписав окремі епізоди, один з яких – примітка архієпископа Гавриїла про подію у Кремлі. Письменник уклав до вуст М. Коржа таку думку: «Як вернусь додому та стану своїм розказувать про сі дива, то щоб ще не завдали мені брехні, візьму, думаю, мотузок та й виміряю і дзвін, і гармату» [19, с. 209]. Із репліки архієпископа Гавриїла письменник зберіг ключові моменти: «Тільки розгріб сніг біля гармати та став мірять, аж дивлюсь, біжать до мене з абахти два москалі»; «“Ступай на абахту!” – вхопили мене під руки та й повели»; «Врешь, – каже, – ты што-небудь недоброе замышлял!» [19, с. 209]. Саме О. Стороженко вигадав і вклав у уста свого героя дотепну репліку, що, як ми бачили вище, стала сюжетотвірним мотивом для фольклорного тексту!

«Так що вже йому не казав, все своє товче: “врьош” та й “врьош”. Обридло мені з ним балакать, от я йому й кажу: “Коли ви такі розумні, що вас ніяк не обдуриш, то нічого робить, треба вже признаться... Хотів, – кажу, – вкрасти вашу пушку, так вимірював, чи влізе вона мені в кишеню»» [19, с. 209]. Саме цей жарт у версії О. Стороженка і допоміг завоювати М. Коржеві симпатію московських чиновників, які допомогли у вирішенні справи запорожця: «Вхопили мене за руки та й ввели в просторий покій, де пишуть <...> Як побачили мене, так всі і зареготали: “Маладець козак, – кажуть, – хател цар-пушку вкрасти, в карман спрятать!” – “Так не дали ж москалі, – кажу, – кріпко пильнують, бодай їх!” Багато дечого вигадував їм, шуткували, сміялись. Далі один підступив до мене та й каже: “Племенник мій говорив мені про твоє діло, так я розсмаітривав оноє, воно справеідливе, і не сьогоідни, так завтра буде рішено в твою пользу»» [19, с. 210]. Таким чином розробив письменник зауваження преосвященного Гавриїла про те, що «сомнение обратилось в общий смех, через который Корж известен сделался и другим в Москве местам и лицам, к немалой пользе касательно пребывания его там» [24, с. 8].

Оповідання О. Стороженка про цю подію дуже яскраве, наповнене справжнім народним гумором і дотепними подробицями, а для носіїв фольклору Степової України воно ще й споріднене із поширеними там легендами й анекдотами про перебування запорожців у Петербурзі, на прийомі в сенаторів і у цариці Катерини та про їхню моральну вищість над царськими придворними (див. нашу статтю «Як москаля у шори убрать: фольклорні сюжети про козацьку трикстеріаду» [8, с. 76–85]). Очевидно, ця спорідненість і стала визначальною у виборі об’єкта фольклоризації. Тим паче, що сам преосвящений Гавриїл назвав цей випадок «забавным анекдотом».

Отже, на прикладі записів Н. Швайби та інших запорізьких науковців ми можемо спостерігати процес інтеграції в усну оповідальну традицію літературного твору О. Стороженка: спочатку губиться в пам’яті ім’я автора і назва джерела (власне,

цьому носії фольклору не надають значення) – це одна з форм «привласнення» авторського тексту, далі змінюється мотивація вчинку героя на традиційну (похід до царя – це найважливіше, що інформанти виокремили з його біографії: «В селі, крім Коржів, знаменитого цього діда, що ходив у Москву, [старих родів] більше нема» [23, с. 272]; «Дід ходив у Москву, до царя, щоб оце село назвати на ім'я Михайла» [23, с. 149]); далі оповідь насичується традиційними фольклорними формулами та образами, мотивами (цар виглядає у віконце; цар дає грамоту; традиційний для регіону мотив об'їзду конем (оборювання плугом) землі за один день тощо); насамкінець творові надано характеру і форми, що є типовими для народного епосу (в даному разі – казки), внаслідок чого його сюжет повністю втрачає зв'язок із першоджерелом та підпорядковується законам усної традиції.

¹ На сюжет «Гаркуші» почав писати свою першу оперу М. Лисенко (не закінчена). Принагідно зазначимо, що композитор доводився далекою ріднею письменнику, а сам Олександр Петрович був дядьком Олександри Дмитрівни Ревуцької – матері фольклориста й лисенкознавця Дмитра і композитора Левка Ревуцьких. – *Ред.*

² Буквально: в усній традиції, термін «предання» в XIX ст. вживався у значенні «традиція».

1. [Б. а.] [Рецензія:] Поездка в Южную Россию / [Б. а.] // *Основа*. – 1862. – Кн. 1 (січень). – С. 25–51.
2. *Беднов В. А.* Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии, архимандрита Иакова Вечеркова, впоследствии епископа Саратовского, архиепископа Нижегородского / В. А. Беднов // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. – Екатеринослав, 1919. – Вып. 6. – С. 38–88.
3. *Біднов В. О.* «Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значення / В. О. Біднов. – Прага : Видання українського історично-філологічного товариства в Празі, 1925. – 28 с.
4. *Данилевский Г.* Романтические типы старосветской Украины. Разбойник Гаркуша (Из преданий о Черниговской и Харьковской губ.) / Г. Данилевский // *Одесский вестник*. – 1859. – № 21–22.
5. *Запорожская старина* : в 2 ч. / изд. И. И. Срезневский. – Харьков, 1833. – Ч. 1. – Кн. 1 : [Песни и думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого]. – 132 с.
6. *Запорожская старина* : в 2 ч. / изд. И. И. Срезневский. – Харьков, 1834. – Ч. 2. – Кн. 1 : [Песни и думы о лицах и событиях от Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. – 82 с.
7. *Іваннікова Л. В.* «Устное повествование» М. Л. Коржа як факт історії української фольклористики / Іваннікова Л. В. // *Вісник Запорізького Національного університету. Філологічні науки*. – 2014. – № 1. – С. 36–45.
8. *Іваннікова Л. В.* «Як москаля у шори убрать»: фольклорні сюжети XVII–XXI ст. про козацьку «трикстеріаду» / Людмила Іваннікова // *Слово і час*. – 2015. – № 10. – С. 76–85.
9. *Комаров М. Ф.* К биографии А. П. Стороженко: (Сведения из его формуляра, его письма и литературные мелочи) / М. Комаров // *Киевская старина*. – 1900. – № 3. – С. 274–314.
10. *Костомаров Н. И.* Историческая поэзия и новые ее материалы / Н. Костомаров // *Вестник Европы*. – Санкт-Петербург, 1874. – Кн. XII. – С. 611–628.
11. *Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці* / упорядник і автор приміток В. А. Чабаненко. – Київ : Дніпро, 1990. – 261 с.
12. *Скальковский А. А.* Изустные предания о Новороссийском крае / А. Скальковский // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1838. – Кн. 6. – С. 487–513; 1839. – Кн. 2. – С. 171–202.
13. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський ; передмова та коментарі Г. К. Швидько ; пер. з рос. Т. С. Загородньої. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
14. *Срезневський І. І.* Погляд на пам'ятки української народної словесності / Ізмаїл Срезневський / переклав із російської Ігор Гунчик // *Міфологія і фольклор*. – 2013. – № 1. – С. 97–104.

15. Старосветский бандуриста : [в 3 кн.] / собрал Николай Закревский. – Москва : В университетской типографии. – Кн. 1. Избранные малороссийские и галицкие песни и думы. – 1860.
16. *Стороженко О. П.* Вчи лінивого не молотом, а голодом / Олекса Стороженко // *Основа*. – 1861. – Кн. 10. – С. 17–20. – (З народніх уст).
17. *Стороженко О. П.* Гаркуша. Драматичні картини у 3-х діях / О. Стороженко, С. Писаревський // *Основа*. – 1962. – Кн. 8. – С. 31–50; Кн. 10. – С. 7–30.
18. *Стороженко О. П.* Жонатий чорт / Олекса Стороженко // *Основа*. – 1861. – Кн. 11–12. – С. 23–26. – (З народніх уст).
19. *Стороженко О. П.* Марко Проклятий. Повість. Оповідання / Олекса Стороженко / упорядкув., передмова, примітки П. П. Хропка. – Київ : Дніпро, 1989. – 623 с.
20. *Стороженко О. П.* Скарб / Олекса Стороженко // *Основа*. – 1861. – Кн. 11–12. – С. 17–22. – (З народніх уст).
21. Украинский альманах [текст]. – Харьков : В университетской типографии, 1831. – 136 с.
22. Українські оповідання Олекси Стороженка [текст] : у 2 кн. – Санкт-Петербург : В типографії П. А. Куліша, 1863. – Кн. 1. – 263 с.; Кн. 2. – 279 с.
23. Усна історія Степової України [текст] / гол. ред. А. В. Бойко. – Запоріжжя : АА Тандем, 2009. – Т. 7. – 388 с.
24. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка, Никиты Леонтьевича Коржа / записали Гавриил, А. Х. и Т., Иаков епископ Саратовский. – Одесса, 1842. – 94 с.
25. *Хропка П. П.* Олекса Стороженко і його літературна спадщина / П. Хропка // *Стороженко О. Марко Проклятий. Повість. Оповідання* / упоряд. Хропка П. – Київ : Дніпро, 1989. – С. 5–20.
26. *Шамрай А.* До початків романтизму / Агапій Шамрай // *Україна*. – 1929. – Кн. 5 (жовтень–листопад). – С. 31–53.

SUMMARY

The folklorism of Oleksa Storozhenko literary works and modern folklorization of his story are determined as the topic of the article. The authoress is penetrating into the writer's creative laboratory and elucidating that he has mainly resorted to a literary adaptation of folklore texts. Sometimes he has used a literary reconstruction of already forgotten or reduced folklore works. The folklore text often becomes merely a working material for the author's own story and only the specialists can separate those plot elements that are adopted from the oral tradition. *The Reminiscences on Mykyta Leontiyovych Korzh* is one of such stories. Korzh is a real person, former Zaporizhzhian Cossack, who has grown up in Sich and lived his last years in Mykhailivka village. His reminiscences have been recorded and published by the first historians of Zaporizhzhia. This narrator has been well known among the scientists. The authoress of the article attempts to clarify the problem: whether Storozhenko has known Korzh personally, recorded his narrations himself or merely made use of publications by other people. To achieve this goal, the author is studying the history of the recording and publication of Korzh oral narrations, their existence in the scientific literature. She is comparing Storozhenko text with the authentic record and concluding that this is the literary adaptation of the Zaporizhzhian Cossack reminiscences book, published earlier.

The second part of the article is devoted to the contemporary narrative tradition of Mykhailivka village founded by Zaporizhzhian Cossack Mykyta Korzh. The integration process of the story by O. Storozhenko, more precisely, one of the brightest its episodes, into the oral tradition has become the subject of consideration. The authoress is distinguishing such stages of the literary work folklorization as the loss of the author's name and title; change of the literary character action motivation; the appearance of traditional folklore images; the committing of the character and form typical for folk epos to a work, consequently the plot is completely deprived of the connection with the origin and placed under the oral tradition rules. According to the authoress opinion, the similarity of O. Storozhenko story with the legends and tales about the relations between Zaporizhzhian Cossacks and tsarina Kateryna widespread in the region has become a determinant factor in the folklorization object choice.

Keywords: folklorism, folklorization, folklore of Southern Ukraine, folklore functioning.